

68. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.18661.
69. ІР НБУ. – Ф.ХІV. – №5397.
70. ІР НБУ. – Ф.ІІ. – №16819.
71. ІР НБУ. – Ф.ІІ. – №27461.
72. ІР НБУ. – Ф.ХІV. – №5106.
73. ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.21.
74. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2-ге: доп., уточн. і випр. / В.В. Кривошея. – К., 2005. – 259 с.
75. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея. – К., 2009. – 432 с.

Кривошея В. В., Кривошея Е. В. Завещания казацкой старшины Гетманщины: количество, география
Рассмотрено количество и географию завещаний казацкой старшины Гетманщины. На основе изучения опубликованных источников, архивных фондов и периодики определено, что наибольшее количество тестаментов сохранилось относительно Черниговского, наименьшее – Полтавского полков.

Ключевые слова: завещание, наследство, старшина, фамильный архив.

Krivosheya V. V., Krivosheya O. V. Testaments of Cossack Starshyna (foremen) of Hetmanschyna: quantity, geography

The quantity and geography of the testaments of Cossack starshyna (foremen) are being investigated. Based upon the published sources, archive backlogs and periodicals, it is defined that the majority of testaments preserved belongs to Chernigov regiment, the minority – to Poltava regiment.

Key words: testament, heritage, foremen, family archive

УДК 930.2:94-054(477.7)“17”

П. А. Бойко

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті представлено результати суцільної евристики, здійсненої у Розрядному архіві Російського державного архіву давніх актів. Робиться спроба представити інформаційний потенціал виявленої відомості стосовно кількісного та етнічного складу населення Степової України за 1778 рік; виявити тенденції напрямків формування етнічного складу населення.

Ключові слова: колонізація, Південна Україна, етнічний склад.

Основною проблемою дослідження залюднення Степової України останньої чверті ХVІІІ століття є відсутність джерельної бази. Особливо це стосується етнічного складу населення. Для цього є кілька важливих причин. Перш за все, основна увага фіскальних органів – казенних палат була зосереджена на соціальному складі населення, адже оподаткування напряму залежало не від етнічної, а соціальної належності тієї чи іншої групи. По-друге, ревізії, зокрема ревізії населення 1782 та 1795 років не звертала увагу на етнічний склад, за виключенням хіба що тих категорій, етнічна належність яких визначала розміри оподаткування. Ось чому усі розрахунки дослідників щодо етнічного складу, зроблені на підставі окладних книг, викликали справедливу критику науковців. Якщо розглянути праці А.О Скальковського [1, с.90], Д.І. Багалія [2, с.2], П.К. Шебальського [3, с.132], О.Й. Дружиніної [4, с.119], В.М. Кабузана [5; с.119] ми помітимо зовсім різні за чисельністю та складом приведенні данні по населенню Степової України. А. Скальковський доволі широко використовував архівні матеріали, але з іншого боку не ставився до джерела критично. Дуже часто в його дослідженнях існує неузгодження між географічними межами та інформаційним потенціалом історичного джерела, а за умови постійної зміни кордонів степового краю дуже часто узагальнені відомості, що використовувалися А.Скальковським створювали хибну історіографічну традицію. Типовими в цьому відношенні є «Статистичні матеріали з історії Новоросійського краю» [7 арк.1-6]. На першому аркуші рукою А. Скальковського написано: «Народонаселение Новороссийского края при вступлении в должность генерал-губернатора Потемкина, т.е. в 1774 году» [7; арк1]. Далі наводяться відомості по загальній кількості населення по провінціям. При цьому адміністративний розподіл постійно подається разом із розподілом по полкам, військовим округам, оборонним лініям, окремим поселенням. Як наслідок, локалізувати територіальну кількість населення виявляється просто неможливим, особливо якщо врахувати постійні територіальні перерозподіли. Це ж стосується і матеріалів щодо Катеринославського намісництва. Так, на середину 90-х років подано кількість населення по повітам намісництва. При цьому до Катеринославського намісництва включено Херсонський, Єлизаветградський та Олександрійський повіти і це при тому, що ці повіти увійшли до створеного Вознесенського намісництва [7; арк.7 зв. – 8].

Саме через такий підхід до джерел А. Скальковського критикували вже наприкінці ХІХ століття [2 с.2;3. С.132]. Шебальський стверджував, що Скальковський “брал цифры из разных официальных источников, не проверяя их между собою” [3; 132].

Кабузан в своїй праці [5; 7] намагався встановити причину недостовірно наведених даних А. Скальковським, та співставити їх з власними підрахунками. Результатом цих підрахунків ним зроблено «збільшення» кількості населення в порівнянні з Скальковським в 1,5- 2 рази. Так, за даними А. Скальковського в 1773 році населення південного краю складало – 123748 душ. В. Кабузан наведе наступні данні за той же рік – 241886 душ. Говорячи про національний склад багато вчених разом з тим підіймають питання джерельної бази, адже держава була більш зацікавлена соціальним станом населення, а не національним, що зумовило брак точних свідчень щодо національного складу населення Степової України. Наведені данні В. Кабузаном так само викликають сумнів. Вже О.Й.Дружиніна неодноразово наголошувала на відносності наведених В. Кабузаном абсолютних показників щодо етнічного складу.

До того ж треба з'ясувати причину історіографічної традиції щодо колонізації Півдня України, адже історіографічної традицією вже стало поєднувати заселення півдня України з іноземними колоністами, зокрема греками, албанцями, німцями, болгарами, сербами та виключно великоросами. Цьому сприяла досить представницька джерельна база, зокрема ордери Г. Потьомкіна.

Безумовно, що іноземна колонізація відіграла певну роль, але треба не забувати яке значення мала народна колонізація. Втім, ми маємо проблему джерельної бази. Якщо до іноземної колонізації ми знаходимо велику кількість рапортів, законів щодо її реалізації [5, с.321] та документів, що стосуються відправки мастерових людей з Російської імперії, то документів, які б чітко дали змогу побачити динаміку руху та переселення народної колонізації ми не маємо.

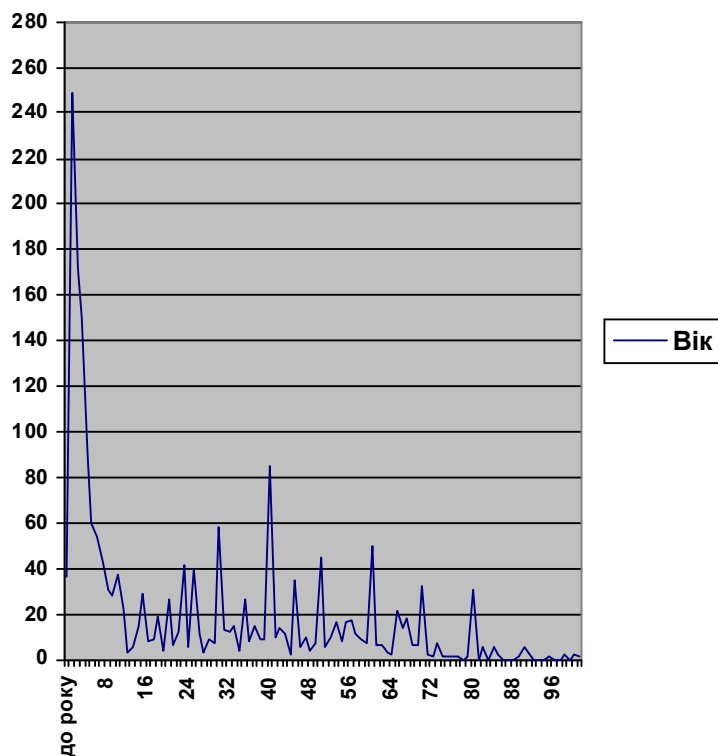
Особливе місце в цьому відношенні мають окладні книги. Окладні книги південного краю останньої чверті XVIII століття являють собою підсумкові повітові зведення ревізій 1782 та 1795 років, що подавалися до Сенатської експедиції ревізії рахунків, а тому можуть бути віднесені до узагальнюючої документації. За призначенням окладні книги носили виключно фіскальний характер. Завдання, яке покладалося на окладні книги, — фіксація всього податного населення і визначення обсягу державного прибутку на кожен рік. Згідно з цим Сенатська експедиція в період між ревізіями кожні півроку вимагала від губернських правлінь, зокрема казенних палат, докладні відомості про зміни у кількості населення південного краю. На підставі цих відомостей складалися щорічні окладні книги.

Окладні книги фіксують внутрішню ситуацію в Південному краї. Вони дають уявлення про міграційні процеси і податкову політику в регіоні. На цьому рівні окладні книги стають логічним завершенням внутрішньої політики Російського уряду на Півдні України. Але, внаслідок уніфікації інформації, окладні книги приховують значиму для дослідника інформацію, зокрема відомості про етнічний склад населення.

Крім того, викликає сумнів і вірогідність даних окладних книг. Певні уявлення стосовно вірогідності даних окладних книг дає окладна книга по Азовській губернії 1782 року. Згідно з окладною книгою в Олександрівському повіті, який включав на той час Олександрівську фортецю та територію Великого Лугу, показано всього 770 чоловік [8, арк.67 зв.]. Незабаром після зруйнування Запорозької Січі для пошуку татарської цегли на Великому Лузі уряд відрядив поручика Корчагіна з робочою командою. Була обстежена місцевість від Олександрівської фортеці до місця впадіння річки Конки в Дніпро. Після повернення експедиції Корчагін у своєму звіті доповідав азовському губернаторові В. Черткову про те, що у Великому Лузі ним було виявлено 600 запорозьких зимівників, у кожному з яких мешкали від трьох до семи осіб [9, арк.449]. Проведення нескладних підрахунків вказує на те, що кількість тільки запорозького населення значно перевищує показники, представлені в окладних книгах. У зв'язку з цим питання достовірності окладних книг потрібно вирішувати окремо по кожному показнику із залученням різноманітних за видовою належністю даних.

Крім того, ще до впорядкування окладних книг маємо чисельні відомості стосовно населення південного краю.

Так, 15 червня 1777 року Азовська губернска канцелярія рапортувала Г. Потьомкіну, що в силу надісланого з Правлячого Сенату указу по закінченні кожного року надсилати до Сенату відомість про народившихся, браком «сочетавшихся» та померлих душах. У виконанні саме цього наказу Азовська губернска канцелярія надіслала відомість за 1776 рік до Сенату. На підставі таких даних, які були отримані із присутніх місць була укладена зведена відомість, яка водночас була відправлена і Г. Потьомкіну через сержанта Андріана Нестерова. За легендою цієї відомості 22 листопада 1776 року вона видана Бахмутського батальйону сержанту Андріану Несторову, який відправлений у Білевську фортецю до В. Черткова по секретній Пугачовській справі від Бахмута туди і назад [10, арк.280]. Відомість має назву: «Ведомость, учиненная в Азовской губернской канцелярии из присланных ведомства оной губернии подчиненных мест, коликое в прошлом 1776 году родившихся, браком сочетавшихся и умерших обоого пола душ состояло, значит ниже сего». Відомість являє собою таблицю в три колонки «Звання», «Народившихся», «браком сочетавшихся» та «померлих». В першому стовпчику подається назва територіальної та адміністративної одиниці по якій подаються відомості. Другий та четвертий стовпчики поділені кожен на три рубрики — «чоловіків», «Жінок» та «обох статей». Третій мав поділ на дві рубрики — «одружених» та «осіб, що вінчались». В цілому по Азовській губернії за 1776 рік народилось 5863 особи, з них чоловіків 3104 та дівчат 2759 осіб. Одружились 1640 пар. Померло 3435 осіб. З них чоловіків 1933 і жінок 1502. Тут же подана відомість про смертність чоловіків по їхнім літам. Найбільше померло у віці від 9 місяців до одного року — 249 осіб, в 2 роки — 172 особи, в три роки — 150 осіб. З віку в 4 роки відбувається зменшення смертності, і з 8 років вона фактично стабілізується.

Аналіз представленої графіку ставить кілька питань, а головне з них — вірогідність цих відомостей. Дуже дивним уявляється те, що піки смертності, починаються в рівні проміжки часу, зокрема — 30 років — 58; 40 років — 85, 50 років — 45, 60 років — 50, 70 років — 32, 80 років — 31. І це при тому, що в інші роки смертність досить рівномірно поділяється між усіма роками. Це дає підставу стверджувати, що відомості з певних місць присилались з орієнтацією на десятиріччя, а потім зводились в єдине ціле.

Тому вірогідність можливості визначення динаміки смертності уявляється досить сумнівною.

Втім, ми повинні ще визначитися, наскільки ці відомості узгоджуються із такими ж відомостями щодо метричних книг. Це також є окремим питанням, адже церкви на цей час були не досить частим явищем у південному краї, а тому такий церковний облік ще не був розвинутий, тому, можемо тільки припустити, що це відбувалось за поданням світської місцевої влади. Водночас і подібні відомості вкрай рідко мали інформацію про етнічний склад.

Зовсім іншу ситуацію маємо щодо оселення на півдні компактних груп албанців, греків та вірмен. Зведені у ранг важливої внутрішньої та зовнішньої політики таке оселення супроводжувалося величезною кількістю документальних матеріалів. Тільки невеличкий їхній перелік дає уявлення про їхню кількість.

6 липня 1775 року Г. Потьомкін своїм ордером генерал-майору та азовському губернатору В.Черткову наказував про підготовку фортець Керч та Єнікале в "желаемое состояние" [11; с.42-44]. 6 серпня 1775 року Г.Потьомкін ордером до В.Черткова говорить про оселення 270 чоловік албанців і підготовці місць для оселення ще 3000 осіб з виплатою їм платні [12; 9 – 11]. Наступним ордером Г.Потьомкіна йдеться про те, що він бажає за потрібним, в першу чергу 1) опис місцевості землі та будівель, 2) план найнеобхідніших будівель, 3) докладів про будівництво магазинів та провіантських лавок, 4) заведення шпиталю, 5) будівництва доріг, 6) організації карантину 7) план зведення оборонних споруд [13; 64-65]. Ще одним ордером Г. Потьомкін писав В.Черткову про переселення албанців, присланих за наказом військової колегії для запису їх по бажанню в легку кінноту, а до їхнього зарахування відправити в Керч та Єнікале, та виділити їм там зручне місце для оселення з виплатою їм жалування. Доволі цікавим є рапорт Муромцева до намісника Г. Потьомкіна про оселення арнаутів та козаків, які вже дісталися на місце призначення, та збудували собі землянки для ведення господарства [14; 374-375]. Величезна кількість матеріалів існує також стосовно переселення з Криму вірменів та греків. В джерелах про будівництво міст та укріплених ліній присутні чисельні матеріали про переселення росіян. Все це створює доволі неуб'єктивну картину щодо етнічного складу населення степового краю, навіть на рівні існуючої тенденції.

Саме тому нагальним завданням є здійснення суцільної архівної евристики в архівосховищах Росії та України, зокрема в Російському державному архіві давніх актів. Як першим результатом проведення такої евристики є виявлена «Ведомость, учиненная в Новороссийской губернской канцелярии о числе состоящих в здешней губернии в провинциях и в уездах по нациям обоюга пола душ, яког отставных, ранговых, государственных и владельческих поселян, равно купечества, мещан и цеховых, попов и церковников за 1778 год» [6; арк.119]. Ця відомість впорядковувалась за наказом генерал-губернатора Г.Потьомкіна, який

бажав мати чітке уявлення про стан речей із залюдненням степового регіону. Як наслідок, вже 16 липня 1778 року губернський товариш Булацель надіслав відомість князю Г.Потьомкіну.

За змістовим навантаженням ця відомість становить досить великий інтерес. Новоросійська губернська канцелярія зробила спробу визначитися із кількісним складом усіх соціальних груп населення губернії в залежності від етнічного складу. Відомість містить дані про кількість росіян, українців, греків, волохів, поляків, болгар, сербів, угорців, македонців, турок, німців та калмиків. При цьому росіяни представлені двома групами: «правовірні» та старообрядці. Кількість населення подається як по чоловічій так і жіночій статі окремо. Кількісний етнічний склад окремо подається по Єлизаветградській, Славянській, Херсонській провінціям, а також по Кременчуцькому та Новосенжарівському повітам. Територіальний розподіл відповідав поділу 1776 року, адже відомо, що восени 1778 року стався новий територіально-адміністративний розподіл Новоросійської губернії. Втім, цей розподіл стосувався більше внутрішніх кордонів губернії і не сильно позначився на якісних змінах кількості населення.

Буде цікаво простежити певні закономірності стосовно етнічного складу населення. Зокрема, в історичній літературі, у того ж В.Кабузана маємо ствердження про перевагу російського населення в 60-70-х роках вісімнадцятого століття. Дана відомість дає підставу не погодитись з таким твердженням. Так, російське населення становило в Новоросійській губернії 12529 осіб, тоді як українське – 140387 осіб. Фактично, українське населення в 11 разів перевищувало російське [6; 120 – 120зв.].

Досить специфічна ситуація склалась із такою соціальною групою як купецтво. Російське купецтво нараховувало 1267 осіб, тоді як українське 408. Перевага російського купецтва сталася через таку соціальну категорію як старообрядці, адже записаних до купецтва старообрядців нараховувалося в Єлизаветградській провінції та Кременчуцькому повіті 873 особи. Це ж саме стосується і такої категорії як міщани, цехові та державні селяни, коли старообрядці складали 10509 осіб. Таким чином, російське населення в Новоросійській губернії формувалося в 70-х роках ХVІІІ століття за рахунок старообрядців, які переважно переселялися до цього краю з Правобережної України та Новгород-Сіверщини.

Після українців та росіян найбільшу кількість складали угорці, яких налічувалося в Єлизаветградській провінції 25257 осіб. Відповідно болгар визначено 1243 особи; сербів - 1468; поляків – 1602; греків 243 особи.

Звичайно, що дані, які наведені у відомості, є далеко не абсолютними, але треба визнати, що вони дають чітке уявлення щодо тенденцій в етнічному складі населення Степової України у визначений період.

Джерела та література

1. Скальковський А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823, ч. I-II. – Одесса, 1836-1838
2. Багалій Д.І. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К.: НУА, 1889.
3. Шебальский П.К. Потемкин и заселение Новороссийского края / Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих. – Кн. 1. – М., 1869.
4. Дружиніна О.Й. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959.
5. ПСЗРИ т. XX с 321.
6. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 797, част. 14, арк.118–122.
7. Архів Спб відділення Інституту історії РАН, ф.200, оп.2, спр.52, арк. 1–6.
8. РВ РНБ ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, ф.885, Ерм. 264.
9. РДВІА, ф.52, оп.1, част.1, спр.79.
10. РДАДА, ф.16, оп.1, спр.588, част.2, арк.280.
11. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Академика Н.Ф.Дубровина. Сборник военно-исторических материалов. Выпуск VI-й. – СПб.: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1893. – Часть 1. – С.42-44.
12. Богумил. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года.- Екатеринбург: Типография губернского земства, 1905. – Вып. 2. – С. 9–11.
13. Сборник военно-исторических материалов. Выпуск VI-й. –Спб.: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1893. – Ч. 1. – С. 64-65.
14. РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. –Част.1. – Спр.79. – Арк.374-375.10 сентября 1775 г. № 1431.

Бойко П. А. Источники по истории этнического состава населения Степной Украины последней четверти ХVІІІ века

В статье представлены результаты сплошной эвристики, осуществленной в Разрядном архиве Русского государственного архива давних актов. Делается попытка представить информационный потенциал обнаруженной ведомости относительно количественного и этнического состава населения Степной Украины за 1778 год; обнаружить тенденции направлений формирования этнического состава населения.

Ключевые слова: колонизация, Южная Украина, этнический состав

Boyko P. A. Sources with history of ethnic composition of population of steppe Ukraine on the last fourth of a ХVІІІ century

The results of continuous heuristic, carried out in the Bit archive of the Russian record office of old acts are presented in the article. An attempt to present informative potential of found out a fame in relation to quantitative and ethnic composition of population of Steppe Ukraine for 1778 is done; to find out the tendencies of directions of forming of ethnic composition of population

Key words: colonization, South Ukraine, ethnic composition